International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 35 March – April - 2026

महाराष्ट्रातील युवक क्रांती दलाच्या नेतृत्वा खालील शैक्षणिक आंदोलने

रेडे विशाल विठ्ठल[1], डॉ. बेनके सुवर्णा अशोक[2]

[1,2]संगमनेर महानगरपालिका कला, डी.जे मालपाणी वाणिज्य आणि बी.एन सारडा विज्ञान महाविद्यालय. (स्वायत्त)

Corresponding Author – रेडे विशाल विठ्ठल

DOI - 10.5281/zenodo.20488234

सारांश:

हा संशोधन लेख १९६० ते १९७७ या कालखंडातील महाराष्ट्रातील युवक आंदोलनांचा चिकित्सक अभ्यास करतो, विशेषतः युवक क्रांती दलाच्या (युक्रांद) वैचारिक आणि संघटनात्मक हस्तक्षेपाच्या संदर्भात. या कालावधीत उच्च शिक्षणातील वाढते व्यापारीकरण, सामाजिक विषमता, ग्रामीण-शहरी दरी आणि सत्ताकेंद्रित निर्णयप्रक्रिया यांविरोधात युवकांनी संघटित स्वरूपात संघर्ष उभारला. प्रस्तुत अभ्यासाचा मुख्य प्रश्न असा आहे की, या युवक आंदोलनांनी शिक्षण, सामाजिक न्याय आणि लोकशाही सहभाग या मूल्यांना कोणत्या प्रकारे नव्याने परिभाषित केले आणि युवक क्रांती दलाची भूमिका किती निर्णायक ठरली? संशोधनासाठी ऐतिहासिक-विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून प्राथमिक स्रोत (चळवळीतील दस्तऐवज, भाषणे, पत्रके) तसेच दुय्यम स्रोत (संशोधन ग्रंथ, लेख, समकालीन वृत्तपत्रे) यांचा तुलनात्मक वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की पुणे विद्यापीठ (१९६९), कृषी विद्यापीठ (१९७१) आणि सोलापूर (१९७२) आंदोलनांनी युवकांना सामाजिक परिवर्तनाचे सक्रिय वाहक म्हणून घडवले. शिक्षणाचा सामाजिक हक्क, अहिंसक सत्याग्रह आणि लोकशाही सहभाग ही मूल्ये या चळवळींच्या केंद्रस्थानी राहिली. इतिहासाच्या दृष्टीने ही आंदोलने केवळ तात्कालिक मागण्यांपुरती मर्यादित न राहता, महाराष्ट्रातील युवक चळवळींना वैचारिक दिशा देणारा आणि सामाजिक न्यायाच्या राजकारणाला नवा आयाम प्रदान करणारा निर्णायक टप्पा ठरली.

बीजसंज्ञा: युवक आंदोलन, युवक क्रांती दल, शिक्षणाचे व्यापारीकरण, सामाजिक न्याय, १९६० चे दशक, महाराष्ट्र, सत्याग्रह

Introduction (प्रस्तावना):

१९६० ते १९७० चे दशक हे महाराष्ट्राच्या सामाजिक-राजकीय इतिहासातील संक्रमणाचे पर्व मानले जाते. स्वातंत्र्योत्तर भारतात उच्च शिक्षणाचा वेगाने विस्तार होत असताना, दुसरीकडे शिक्षणातील वाढती फी, अपुरी शासकीय अनुदाने, महागाई, ग्रामीण दारिद्र्य आणि सत्तेची केंद्रीकृत निर्णयप्रक्रिया या घटकांनी युवकांमध्ये तीव्र असंतोष निर्माण केला होता. शिक्षण हे सामाजिक उन्नतीचे साधन मानले जात असताना, त्यातील व्यापारीकरण आणि सामाजिक विषमता लोकशाही मूल्यांना बाधा आणणारी ठरत होती.

विशेषतः १९६९ मधील पुणे विद्यापीठातील फी-वाढ विरोधी आंदोलनाने या असंतोषाला संघटित रूप दिले. हे आंदोलन केवळ आर्थिक निर्णयाविरोधातील प्रतिक्रिया नसून, शिक्षणाच्या लोकशाहीकरणाचा आणि सामाजिक न्यायाचा प्रश्न केंद्रस्थानी आणणारे होते. ग्रामीण व निम्न मध्यमवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण टिकवणे कठीण बनत असल्याने, युवकांनी संघटित संघर्षाची दिशा स्वीकारली.

या पार्श्वभूमीवर, युवक क्रांती दल (युक्रांद) हे मूल्याधिष्ठित आणि सत्याग्रही युवक संघटन म्हणून उदयास आले. शिक्षणातील वशिलेबाजी, सत्तेचा गैरवापर आणि सामाजिक विषमता यांविरोधात ‘कुलगुरू हटाव’ (१९७१) आणि सोलापूर आंदोलन (१९७२) यांसारख्या चळवळींमध्ये युक्रांदने निर्णायक हस्तक्षेप केला. विशेषतः कृषी विद्यापीठ आंदोलना दरम्यान झालेल्या अटक सत्रांनंतर ‘येरवडा विद्यापीठ’ ही संकल्पना निर्माण झाली, ज्यातून युवकांच्या वैचारिक घडणीला नवी दिशा मिळाली.

या संशोधनाचा उद्देश १९६०–१९७७ या कालखंडातील युवक आंदोलनांचे ऐतिहासिक-विश्लेषणात्मक परीक्षण करून युवक क्रांती दलाच्या भूमिकेचे चिकित्सक मूल्यांकन करणे हा आहे. प्रस्तुत अभ्यास पुढील संशोधन प्रश्नांच्या आधारे मार्गदर्शित आहे:

- युवक आंदोलनांचा मुख्य अजेंडा काय होता?
- युवक क्रांती दलाची भूमिका किती निर्णायक ठरली?
- या आंदोलनांनी सामाजिक परिवर्तनाला कोणती वैचारिक व संघटनात्मक दिशा दिली?

या प्रश्नांच्या आधारे हा लेख युवक चळवळींचे केवळ घटनात्मक वर्णन न करता, त्यांच्या संरचनात्मक परिणामांचे आणि दीर्घकालीन सामाजिक प्रभावाचे विश्लेषण करतो.

Review of Literature (साहित्य समीक्षा):

१९६०–१९७० च्या दशकातील युवक चळवळींवर उपलब्ध साहित्याचा अभ्यास केल्यास हे लक्षात येते की महाराष्ट्रातील विद्यार्थी आंदोलनांना सामाजिक न्याय, शिक्षणाचे लोकशाहीकरण आणि सत्ताकेंद्री निर्णयप्रक्रियेविरोधातील संघर्ष या चौकटीत समजून घेण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

1. पूर्वी झालेल्या अभ्यासांचा आढावा: पुणे विद्यापीठातील १९६९ च्या फी-वाढ विरोधी आंदोलनावरील अभ्यासात या चळवळीला केवळ आर्थिक प्रश्नावरील प्रतिक्रिया न मानता सामाजिक समता आणि लोकशाही सहभागाची चळवळ म्हणून विश्लेषित करण्यात आले आहे. या आंदोलनाची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी, ग्रामीण विद्यार्थ्यांचा वाढता सहभाग आणि संघटनात्मक रचना यांचा सविस्तर ऊहापोह करण्यात आलेला आहे.

कृषी विद्यापीठ आंदोलन (१९७१) संदर्भातील लेखनात ‘कुलगुरू हटाव’ आंदोलनाला शिक्षणातील वशिलेबाजीविरोधातील नैतिक सत्याग्रह म्हणून स्थान देण्यात आले आहे. या आंदोलना दरम्यान झालेल्या अटक सत्रांमुळे ‘येरवडा विद्यापीठ’ ही संकल्पना कशी निर्माण झाली आणि त्यातून युवकांची वैचारिक जडणघडण कशी घडली, यावरही भाष्य केलेले आहे.

सोलापूर आंदोलन (१९७२) संदर्भात शिक्षणातील व्यापारीकरण, कॅपिटेशन फी आणि राजकीय पक्षांच्या मर्यादा यांचे विश्लेषण आढळते. या अभ्यासांमध्ये युवकांनी पारंपरिक राजकीय चौकटीबाहेर स्वतंत्र चळवळ उभारण्याचा घेतलेला निर्णय अधोरेखित करण्यात आला आहे.

2. युवक क्रांती दलावरील संशोधन: युवक क्रांती दल (युक्रांद) संदर्भातील उपलब्ध साहित्य प्रामुख्याने चळवळीतील नेतृत्व, सत्याग्रही पद्धत आणि ग्रामीण विस्तार या पैलूंवर केंद्रित आहे. युक्रांदने शिक्षणाचा सामाजिक हक्क, अहिंसक संघर्ष आणि लोकशाही मूल्यांची जपणूक या तत्त्वांवर आधारित भूमिका स्वीकारली, असे विविध लेखनात नमूद केले आहे.

कृषी विद्यापीठ आंदोलनानंतर युक्रांदचा ग्रामीण भागात झालेला विस्तार आणि युवकांच्या राजकीय जाणीवेची वाढ यावरही भाष्य आढळते . तथापि, उपलब्ध

साहित्य प्रामुख्याने वर्णनात्मक असून त्यात युक्रांदच्या हस्तक्षेपाचे संरचनात्मक व दीर्घकालीन परिणामांचे सखोल विश्लेषण कमी प्रमाणात आढळते.

3. विद्यार्थी आंदोलनांवरील सैद्धांतिक चर्चा: विद्यार्थी चळवळींना सामाजिक चळवळींच्या व्यापक सिद्धांतांच्या चौकटीत समजून घेण्याचा प्रयत्न काही अभ्यासांमध्ये दिसतो. शिक्षण हे सामाजिक गतिशीलतेचे साधन (social mobility) असल्यामुळे त्यातील असमानता ही सामाजिक विषमतेची पुनरुत्पत्ती करते, ही भूमिका या अभ्यासांमध्ये अधोरेखित केली आहे . तसेच, संघटित युवक चळवळींनी लोकशाही सहभाग, सामूहिक नेतृत्व आणि अहिंसक संघर्ष यांना स्वीकारून एक पर्यायी राजकीय संस्कृती घडवली, असा दृष्टिकोन काही लेखकांनी मांडला आहे. मात्र, विद्यार्थी चळवळींना केवळ तात्कालिक प्रश्नांशी जोडून पाहण्याची प्रवृत्तीही काही साहित्यामध्ये आढळते, ज्यामुळे त्यांच्या संरचनात्मक परिणामांकडे दुर्लक्ष होते.

4. संशोधनातील गॅप (Research Gap): उपलब्ध साहित्याचा एकत्रित आढावा घेतल्यास पुढील गॅप स्पष्टपणे दिसून येतात:

1. पुणे, कृषी आणि सोलापूर आंदोलनांचा एकात्मिक तुलनात्मक अभ्यास अभावाने आढळतो.
2. युवक क्रांती दलाच्या भूमिकेचे सैद्धांतिक विश्लेषण मर्यादित आहे.
3. युवक आंदोलनांचा दीर्घकालीन सामाजिक-राजकीय परिणाम (leadership formation, rural political consciousness) यावर सखोल अभ्यास कमी आहे.
4. विद्यार्थी चळवळी आणि सामाजिक परिवर्तन यांच्यातील संरचनात्मक संबंध स्पष्ट करणारा विश्लेषणात्मक अभ्यास अभावाने आढळतो.

म्हणूनच प्रस्तुत संशोधन हे १९६७–१९७७ या कालखंडातील युवक आंदोलनांचा ऐतिहासिक-विश्लेषणात्मक व तुलनात्मक अभ्यास करून वरील गॅप भरून काढण्याचा प्रयत्न करतो .

Research Methodology (संशोधन पद्धती):

1. संशोधन प्रकार: प्रस्तुत अभ्यास हा ऐतिहासिक-विश्लेषणात्मक (Historical-Analytical) स्वरूपाचा आहे. या संशोधनात १९६७ ते १९७७ या कालखंडातील युवक आंदोलनांचे घटनात्मक, वैचारिक आणि संरचनात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे. ऐतिहासिक पद्धतीच्या साहाय्याने संबंधित आंदोलनांची कालानुक्रमिक मांडणी करण्यात आली असून विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनातून त्यांच्या सामाजिक, राजकीय आणि वैचारिक परिणामांचा चिकित्सक ऊहापोह करण्यात आला आहे.

या अभ्यासात केवळ घटनांचे वर्णन न करता, त्या घटनांमागील संरचनात्मक कारणे, सामाजिक पार्श्वभूमी आणि युवक क्रांती दलाच्या हस्तक्षेपाचे स्वरूप यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

2. स्रोत (Sources of Data)

(अ) प्राथमिक स्रोत (Primary Sources):

या संशोधनासाठी पुढील प्राथमिक स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे:

- आंदोलन काळातील पत्रके, निवेदने आणि ठराव
- युवक क्रांती दलाच्या नेत्यांची भाषणे
- आंदोलनात सहभागी कार्यकर्त्यांच्या अनुभवकथने व मुलाखती
- समकालीन वृत्तपत्रीय अहवाल

या स्रोतांद्वारे आंदोलनांचे प्रत्यक्ष स्वरूप, संघटनात्मक रचना, नेतृत्वाचे विचार आणि आंदोलनातील सहभागींची भूमिका यांचे प्रामाणिक चित्र समोर येते.

(आ) दुय्यम स्रोत (Secondary Sources):

दुय्यम स्रोत म्हणून पुढील साहित्याचा अभ्यास करण्यात आला आहे:

- युवक चळवळींवरील प्रकाशित पुस्तके
- संशोधन लेख व शोधनिबंध
- विद्यापीठीय प्रबंध
- समकालीन सामाजिक व राजकीय विश्लेषणात्मक लेखन

या साहित्याच्या साहाय्याने आंदोलनांचे व्यापक सामाजिक-राजकीय संदर्भ आणि त्यांचे सैद्धांतिक विश्लेषण स्पष्ट करण्यात आले आहे.

3. डेटा विश्लेषण पद्धती: प्राप्त माहितीचे विश्लेषण पुढील पद्धतींनी करण्यात आले आहे:

- **सामग्री विश्लेषण (Content Analysis):** भाषणे, पत्रके आणि दस्तऐवज यांचे आशयविश्लेषण करून आंदोलनांचा मुख्य अजेंडा, मूल्ये आणि विचारसरणी स्पष्ट करण्यात आली.
- **तुलनात्मक विश्लेषण (Comparative Analysis):** पुणे विद्यापीठ (१९६९), कृषी विद्यापीठ (१९७१) आणि सोलापूर (१९७२) आंदोलनांची तुलनात्मक छाननी करून त्यातील साम्य आणि भिन्नता अधोरेखित करण्यात आली.
- **सैद्धांतिक चौकट (Theoretical Framework):** सामाजिक चळवळींच्या सिद्धांतांच्या आधारे युवक आंदोलनांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे—विशेषतः सामाजिक न्याय, लोकशाही सहभाग आणि संरचनात्मक विषमता या संकल्पनांच्या संदर्भात.
- **ऐतिहासिक पुनर्रचना (Historical Reconstruction):** घटनांचा कालानुक्रमिक आढावा घेऊन आंदोलनांच्या उत्क्रांतीची प्रक्रिया समजून घेण्यात आली.

4. अभ्यासाची मर्यादा (Limitations of the Study): प्रस्तुत संशोधन काही मर्यादांमध्ये केलेले आहे:

- अभ्यासाचा कालखंड १९६७–१९७७ या दशकापुरता मर्यादित आहे.
- उपलब्ध दस्तऐवज आणि साक्षी मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध असल्याने काही बाबींचे विश्लेषण उपलब्ध साहित्यावर आधारित आहे.
- आंदोलनांचा राष्ट्रीय स्तरावरील तुलनात्मक अभ्यास या संशोधनात समाविष्ट केलेला नाही.
- काही प्राथमिक स्रोत स्मरणरंजनात्मक (memory-based) असल्याने त्यामध्ये वैयक्तिक दृष्टिकोनाची शक्यता आहे.

तथापि, विविध स्रोतांचे तुलनात्मक परीक्षण करून निष्कर्षांची विश्वसनीयता सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

5. पद्धतशीर वैशिष्ट्य: या संशोधनाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:

- घटनात्मक वर्णन आणि विश्लेषण यांचा संतुलित वापर
- प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचे संमिश्र परीक्षण
- युवक क्रांती दलाच्या भूमिकेचे स्वतंत्र विश्लेषण
- सामाजिक परिवर्तनाच्या चौकटीत युवक आंदोलनांचे स्थान निश्चित करणे

१९६० च्या दशकाची सामाजिक-आर्थिक व वैचारिक पार्श्वभूमी:

(अ) शिक्षणातील बदल: १९६० च्या दशकात महाराष्ट्रात उच्च शिक्षणाचा वेगाने विस्तार झाला. ग्रामीण

व निम्न मध्यमवर्गीय विद्यार्थ्यांचे विद्यापीठांमध्ये प्रमाण वाढू लागले. मात्र वाढती फी, शासकीय अनुदानातील मर्यादा आणि शिक्षणातील प्रशासकीय केंद्रीकरण यामुळे सामाजिक असमतोल प्रकर्षाने जाणवू लागला. शिक्षण हे सामाजिक उन्नतीचे साधन मानले जात असताना, प्रत्यक्षात आर्थिक अडथळ्यांमुळे ते दुबळ्या घटकांसाठी कठीण होत गेले.

(आ) ग्रामीण-शहरी दरी: ग्रामीण भागातून शहरांकडे शिक्षणासाठी स्थलांतर करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन व प्रवास यासाठी मोठ्या खर्चाला सामोरे जावे लागत होते. या आर्थिक ताणामुळे ग्रामीण-शहरी दरी अधिक स्पष्ट झाली. शिक्षणातील असमानता ही व्यापक सामाजिक विषमतेशी जोडली गेली.

(इ) समाजवाद, आंबेडकरी विचार, गांधीवाद: या काळात युवकांवर समाजवाद, आंबेडकरी विचारसरणी आणि गांधीवादी मूल्यांचा प्रभाव होता. सामाजिक समता, आर्थिक न्याय आणि लोकशाही सहभाग यांची जाणीव विद्यार्थ्यांमध्ये प्रबळ झाली. शिक्षणातील अन्याय हा केवळ प्रशासकीय प्रश्न नसून संरचनात्मक अन्यायाचा भाग आहे, ही जाणीव विकसित झाली.

(ई) युवक राजकीय जागृती: वरील परिस्थितीत युवकांमध्ये संघटित राजकीय जाणीव निर्माण झाली. शांततामय आणि लोकशाही पद्धतीने प्रश्न मांडण्याची प्रवृत्ती वाढली.

१९६९ चे पुणे विद्यापीठ आंदोलन:

1. पुणे विद्यापीठ फी-वाढ विरोधी आंदोलन (१९६९) आणि विद्यार्थी हक्कांची चळवळ: १९६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात भारतात उच्च शिक्षणाचा विस्तार वेगाने होत होता. ग्रामीण व निम्न मध्यमवर्गीय पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांचे विद्यापीठांतील प्रमाण वाढत असताना, शिक्षणाचा आर्थिक बोजाही वाढत होता. **Savitribai Phule Pune University** (तेव्हाचे पुणे विद्यापीठ) येथे १९६९ साली करण्यात आलेल्या फी-वाढीच्या निर्णयाने विद्यार्थ्यांमध्ये तीव्र असंतोष निर्माण झाला. हे आंदोलन केवळ प्रशासनिक निर्णयाविरोधातील प्रतिक्रिया नव्हते, तर शिक्षणाचा सामाजिक हक्क, समान संधी आणि लोकशाही सहभाग यांसाठी उभे राहिलेले व्यापक विद्यार्थी आंदोलन होते.

सामाजिक-आर्थिक व शैक्षणिक पार्श्वभूमी:

१९६० नंतर शिक्षणाचे लोकाभिमुखीकरण सुरू झाले होते. ग्रामीण, शेतकरी, कामगार आणि दलित घटकांतील विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढत होता. मात्र त्यांच्या आर्थिक मर्यादा लक्षात घेता फी-वाढ हा त्यांच्या शिक्षणासाठी मोठा अडथळा ठरत होता. निवास, भोजन, प्रवास आणि शैक्षणिक साहित्य यांचा खर्च वाढल्यामुळे अनेक विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण टिकवणे कठीण झाले. शासकीय अनुदानातील मर्यादा आणि वाढती विद्यार्थीसंख्या लक्षात घेऊन प्रशासनाने फी-वाढीचा निर्णय घेतला; परंतु विद्यार्थ्यांशी सल्लामसलत न करता घेतलेल्या या निर्णयामुळे अलोकशाही कार्यपद्धती विरोधात असंतोष वाढला. शिक्षण हे सार्वजनिक कल्याणाचे साधन न मानता खर्च-वसुलीचे माध्यम बनत असल्याची भावना विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण झाली.

आंदोलनाची सुरुवात व संघटन प्रक्रिया:

फी-वाढीविरोधातील असंतोष प्रथम चर्चांच्या स्वरूपात व्यक्त झाला. वसतिगृह, वर्गखोल्या आणि अभ्यासगटांमधून सुरू झालेल्या चर्चा लवकरच संघटित आंदोलनात परिवर्तित झाल्या. विविध विचारसरणींचे विद्यार्थी एकत्र येऊन समन्वय साधू लागले. संयुक्त समन्वय समिती स्थापन करून लोकशाही पद्धतीने निर्णय घेण्यात

आले. विद्यार्थ्यांनी प्रथम निवेदन सादर करून चर्चेचा मार्ग अवलंबला; परंतु समाधानकारक प्रतिसाद न मिळाल्याने आंदोलन अधिक तीव्र झाले. आंदोलनात समाजवादी, आंबेडकरी आणि प्रगतिशील विचारसरणींचा प्रभाव दिसून येतो.

आंदोलनाच्या पद्धती:

आंदोलन शांततामय आणि शिस्तबद्ध ठेवण्याचा ठाम निर्णय घेण्यात आला. धरणे, मोर्चे, घोषणाबाजी, पोस्टर्स आणि वर्गबहिष्कार यांचा वापर करण्यात आला. शैक्षणिक दबावतंत्र म्हणून परीक्षांवर बहिष्काराचा इशाराही देण्यात आला. माध्यमांच्या सहाय्याने आंदोलनाचा प्रश्न व्यापक समाजापर्यंत पोहोचवण्यात आला.

प्रशासनाशी संघर्ष:

प्रारंभी प्रशासनाने दुर्लक्षाची भूमिका घेतली; मात्र आंदोलनाचा विस्तार वाढताच चर्चेला सुरुवात झाली. काही ठिकाणी पोलीस बंदोबस्त ठेवण्यात आला. या संघर्षामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सामूहिक शक्तीची जाणीव दृढ झाली आणि लोकशाही मार्गाने सत्तेला जाब विचारण्याची क्षमता विकसित झाली.

प्रमुख मागण्या:

- फी-वाढ तात्काळ रद्द करावी
- गरीब व मागास विद्यार्थ्यांना शुल्क सवलत
- शिष्यवृत्ती व फ्री-शिप योजना वाढवाव्यात
- वसतिगृह व ग्रंथालय सुविधा सुधाराव्यात
- निर्णयप्रक्रियेत विद्यार्थी प्रतिनिधित्व द्यावे

ऐतिहासिक महत्त्व:

हे आंदोलन केवळ शुल्कप्रश्नापुरते मर्यादित न राहता शिक्षणाच्या लोकशाहीकरणाचा प्रश्न केंद्रस्थानी आणणारी चळवळ ठरले. विद्यार्थी हे सामाजिक परिवर्तनाचे सक्रिय घटक आहेत, ही जाणीव दृढ झाली. पुढील सोलापूर (१९७२) व इतर युवक चळवळींना याच आंदोलनातून वैचारिक प्रेरणा मिळाली.

१९६९ चे पुणे विद्यापीठ फी-वाढ विरोधी आंदोलन हे महाराष्ट्रातील विद्यार्थी हक्क चळवळींच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा वळणबिंदू ठरले. संघटित, शांततामय आणि लोकशाही संघर्षाची परंपरा दृढ करणारे हे आंदोलन पुढील दशकातील युवक चळवळींसाठी आधारभूत ठरले.

१९७१ चे कृषी विद्यापीठ आंदोलन:

1. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी: १९६९ च्या पुणे विद्यापीठ फी-वाढ विरोधी आंदोलनाने महाराष्ट्रातील विद्यार्थी चळवळींना नवी दिशा दिली. या यशामुळे शिक्षणसंस्थांतील अन्यायाविरुद्ध अहिंसक संघर्ष प्रभावी ठरू शकतो, हा विश्वास दृढ झाला. याच पार्श्वभूमीवर १९७१ मध्ये पुण्याच्या महात्मा फुले कृषी विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांनी युवक क्रांती दलाचे नेते डॉ. कुमार सप्तर्षी यांची भेट घेऊन प्रवेश प्रक्रियेत झालेल्या अन्यायाविषयी तक्रार मांडली. कृषी विद्यापीठातील बहुसंख्य विद्यार्थी ग्रामीण व शेतकरी कुटुंबांतील असल्याने हे आंदोलन केवळ शैक्षणिक प्रश्नापुरते मर्यादित न राहता ग्रामीण सामाजिक न्यायाच्या प्रश्नाशी जोडले गेले.

2. आंदोलनाची कारणे: वशिलेबाजी आणि नैतिकता: आंदोलनाचे तात्काळ कारण म्हणजे प्रवेश प्रक्रियेत झालेली उघड वशिलेबाजी. आवश्यक गुणवत्ता नसतानाही काही प्रभावशाली व्यक्तींच्या मुलांना एम.एस्सी. (ॲग्रीकल्चर) मध्ये प्रवेश देण्यात आल्याचा आरोप होता. विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने हा प्रश्न केवळ दोन प्रवेशांचा नव्हता, तर तो सत्तेचा गैरवापर, गुणवत्ते चे अवमूल्यन आणि ग्रामीण विद्यार्थ्यांवरील अन्यायाचे प्रतीक होता.

3. 'कुलगुरू हटाव' आंदोलन: स्वरूप व रणनीती: युवक क्रांती दलाने या प्रश्नावर अहिंसक सत्याग्रहाचा मार्ग स्वीकारला. आंदोलनाचे तीन प्रमुख आधार होते—

1. गुणवत्ताधिष्ठित प्रवेशप्रक्रियेचे संरक्षण
2. वशिलेबाजीविरोधातील नैतिक संघर्ष
3. विद्यापीठ प्रशासनाची सार्वजनिक जबाबदारी

उपोषण, निदर्शने, सभा आणि सत्याग्रह यांचा अवलंब करण्यात आला. आंदोलनात वैयक्तिक आरोपांऐवजी संस्थात्मक अन्यायावर लक्ष केंद्रित केले गेले. या संयमित पण ठाम भूमिकेमुळे आंदोलनाला नैतिक अधिष्ठान लाभले.

'कुलगुरू हटाव' चळवळ ही केवळ मागण्यांची लढाई नसून विद्यार्थ्यांसाठी लोकशाही मूल्यांचे प्रत्यक्ष शिक्षण ठरली.

4. अटकसत्र आणि 'येरवडा विद्यापीठ': आंदोलन तीव्र झाल्यानंतर सुमारे १४०० विद्यार्थ्यांना अटक करून येरवडा कारागृहात ठेवण्यात आले. डॉ. कुमार सप्तर्षी यांच्यासह अनेक कार्यकर्ते कारावासात होते. तुरुंगात वाचन, चर्चा आणि वैचारिक संवाद सुरू राहिला. या अनुभवामुळे 'येरवडा विद्यापीठ' ही संकल्पना उदयास आली. हा कारावास अनेक विद्यार्थ्यांसाठी जीवनशिक्षण ठरला. अन्यायाविरोधातील पहिला सत्याग्रही अनुभव व्यक्तिमत्त्व घडवणारा ठरतो, असे सप्तर्षी यांनी नमूद केले आहे.

5. आंदोलनाचा विस्तार: कोल्हापूर, धुळे आणि मुंबई येथील कृषी व व्हेटरनरी महाविद्यालयांमध्येही आंदोलनाचे पडसाद उमटले. त्यामुळे हा संघर्ष राज्यव्यापी स्वरूपाचा बनला. या आंदोलनातील अनेक विद्यार्थी पुढे प्रशासन, पोलीस सेवा आणि सामाजिक क्षेत्रात नेतृत्वस्थानी पोहोचले—उदा., पुढे पोलीस महानिरीक्षक झालेले सुरेश खोपडे.

6. आंदोलनाचे फलित आणि युक्रांदचा ग्रामीण विस्तार: आंदोलनानंतर कुलगुरूंना राजीनामा द्यावा लागला, ज्यामुळे युक्रांदची विश्वासार्हता वाढली. या विजयामुळे युक्रांदची ओळख शहरी संघटना म्हणून मर्यादित न राहता ग्रामीण युवकांची नैतिक चळवळ म्हणून दृढ झाली. ग्रामीण भागात युवक संघटन वाढली आणि शिक्षण व सामाजिक न्यायाच्या प्रश्नांवर संघटित आवाज निर्माण झाला.

7. राजकीय व सामाजिक महत्त्व: कृषी विद्यापीठ आंदोलनाचे महत्त्व पुढील बाबींमध्ये अधोरेखित होते—

- शैक्षणिक वशिलेबाजीविरोधात नैतिक प्रतिकार
- ग्रामीण विद्यार्थ्यांचा संघटित सहभाग
- अहिंसक सत्याग्रहाची प्रभावीता
- युवक चळवळींचा ग्रामीण प्रश्नांशी सेंद्रिय संबंध

एकूणच, १९७१ चे कृषी विद्यापीठ आंदोलन हे ग्रामीण युवकांच्या वैचारिक जागृतीचे आणि लोकशाही मूल्यांच्या पुनर्स्थापनेचे प्रतीक ठरले. युवक क्रांती दलाच्या नेतृत्वाखालील हा संघर्ष महाराष्ट्राच्या सामाजिक-राजकीय इतिहासातील एक परिवर्तनकारी टप्पा मानला जातो.

१९७२ चे सोलापूर आंदोलन:

1. आंदोलनाची पार्श्वभूमी: १९७० च्या दशकाच्या प्रारंभी महाराष्ट्रात शिक्षण क्षेत्रात व्यापारीकरणाची प्रवृत्ती वाढू लागली. व्यावसायिक शिक्षणात कॅपिटेशन फी,

राजकीय हस्तक्षेप आणि आर्थिक व्यवहार यांचा प्रभाव वाढत होता. गुणवत्ताधिष्ठित प्रवेशप्रणाली कमकुवत होत असताना आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल पण गुणवंत विद्यार्थी वंचित राहत होते. सोलापूरमधील खासदार दामाणी सेठ यांच्या खासगी वैद्यकीय महाविद्यालयात प्रवेशप्रक्रिया पूर्णतः पैशांवर आधारित असल्याचा आरोप होता. "जो अधिक पैसे देईल, त्याला प्रवेश" ही पद्धत संविधानातील समान संधीच्या तत्त्वाला विरोधी होती. या अन्यायाविरोधात काँग्रेसेतर पक्षांनी कृती समित्या स्थापन केल्या; परंतु अंतर्गत मतभेदांमुळे आंदोलन यशस्वी झाले नाही. या अपयशातून विद्यार्थ्यांनी एक महत्त्वाचा निष्कर्ष काढला—पक्षीय राजकारणाच्या चौकटीत राहून शिक्षणातील मूलभूत अन्यायाविरोधात प्रभावी लढा देता येणार नाही. याच पार्श्वभूमीवर युवक क्रांती दलाच्या हस्तक्षेपासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण झाली.

2. राजकीय पक्षांपासून स्वतंत्र युवक आंदोलन: विद्यार्थ्यांच्या बैठकीत पक्षनिरपेक्ष, अहिंसक आणि मूल्याधिष्ठित आंदोलन उभारण्याचा निर्णय घेण्यात आला. नेतृत्वासाठी असा व्यक्ती हवा होता जो पक्षीय बंधनांपासून मुक्त, सत्याग्रही अनुभव असलेला आणि दडपशाहीला न घाबरणारा असेल. या निकषांवर डॉ. कुमार सप्तर्षी यांना सोलापूरला आमंत्रित करण्यात आले. कुमार यांनी प्रारंभी केवळ मार्गदर्शनासाठी भेट दिली; परंतु प्रत्यक्ष परिस्थितीची गंभीरता लक्षात घेऊन त्यांनी आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला. या क्षणापासून सोलापूर आंदोलनाला स्पष्ट वैचारिक दिशा आणि संघटनात्मक शिस्त प्राप्त झाली.

3. आंदोलनाचे स्वरूप आणि जनसहभाग: सोलापूर आंदोलन व्यापक, अहिंसक आणि लोकसहभागी स्वरूपाचे होते. विद्यार्थी, पालक, महिला मंडळे, कामगार आणि नागरिक मोठ्या संख्येने सहभागी झाले. नियमित सार्वजनिक सभा, मोर्चे आणि सत्याग्रह आयोजित करण्यात आले. महिलांचा सहभाग विशेष उल्लेखनीय होता—आंदोलनकर्त्यांसाठी भोजनाची व्यवस्था करून त्यांनी नैतिक पाठिंबा दिला. आंदोलन विद्यार्थ्यांपुरते मर्यादित न राहता शहरव्यापी लोकआंदोलनात रूपांतरित झाले.

4. 'मिसा' अंतर्गत अटक आणि राजकीय परिणाम: आंदोलन तीव्र होताच शासनाने 'मिसा' (Maintenance of Internal Security Act) अंतर्गत कुमार सप्तर्षी यांना अटक केली. महाराष्ट्रातील ही पहिली 'मिसा' अटक मानली जाते. ही कारवाई लोकशाही मूल्यांवर आघात मानली गेली. अपेक्षेप्रमाणे आंदोलन थांबले नाही; उलट कुमार यांची अटक आंदोलनासाठी प्रेरणास्थान ठरली. विधानसभेत या अटकेवर तीव्र चर्चा झाली आणि शासनाच्या दडपशाही वृत्तीवर टीका झाली.

5. संघटनात्मक विस्तार आणि नेतृत्वनिर्मिती: कुमार यांच्या अटकेनंतरही आंदोलन सुरू राहिले. कारण ते व्यक्तिकेंद्री न राहता संघटनात्मकदृष्ट्या सक्षम झाले होते. प्रताप आसाबे यांच्यासारखे स्थानिक नेतृत्व पुढे आले. 'पूर्णवेळ कार्यकर्ता' ही संकल्पना बळकट झाली आणि १०–१५ तरुण पूर्णवेळ सामाजिक कार्यात सहभागी झाले. महिला नेतृत्वाचाही उदय झाला. सुजाता खाडेकर यांसारख्या तरुणींनी प्रभावी भाषणांद्वारे आंदोलनाला नवे स्वरूप दिले. यामुळे युवक चळवळींमध्ये समावेशकतेचा नवा अध्याय सुरू झाला.

6. माध्यमांची भूमिका आणि आंदोलनाचा विजय: 'दैनिक संचार'सारख्या वृत्तपत्रांनी आंदोलनाला प्रभावी प्रसिद्धी दिली. संपादकीय आणि विश्लेषणात्मक लेखांमुळे जनमत तयार झाले. वाढत्या दबावामुळे सरकारने दामाणी सेठ यांचे खासगी वैद्यकीय महाविद्यालय विकत घेऊन ते शासकीय 'डॉ. वैशंपायन वैद्यकीय महाविद्यालय' म्हणून सुरू केले. कॅपिटेशन फीची पद्धत समाप्त झाली आणि

गुणवत्ताधिष्ठित प्रवेशप्रणाली लागू करण्यात आली. हा आंदोलनाचा ठोस विजय होता.

7. राजकीय महत्त्व: सोलापूर आंदोलनाचे महत्त्व पुढील बाबींमध्ये अधोरेखित होते—

1. शिक्षणातील व्यापारीकरणाविरोधातील ऐतिहासिक विजय
2. अहिंसक सत्याग्रहाची परिणामकारकता सिद्ध
3. युवक व महिला नेतृत्वाचा उदय
4. 'मिसा'सारख्या कायद्यांच्या दुरुपयोगाविरोधात सार्वजनिक चर्चा
5. युवक क्रांती दलाचा संघटनात्मक व वैचारिक विस्तार

एकूणच, सोलापूर आंदोलन हे महाराष्ट्रातील युवक चळवळींच्या इतिहासातील निर्णायक वळण ठरले. या आंदोलनाने शिक्षण, लोकशाही, नागरी स्वातंत्र्य आणि युवक नेतृत्व यांच्यातील संबंध नव्याने परिभाषित केले. त्यामुळे सोलापूर आंदोलन हे केवळ स्थानिक संघर्ष न राहता, महाराष्ट्राच्या सामाजिक-राजकीय इतिहासातील परिवर्तनकारी प्रकरण मानले जाते.

युवक क्रांती दलाचे वैचारिक अधिष्ठान:

(अ) शिक्षणाचा सामाजिक हक्क: युक्रांदने शिक्षणाला सामाजिक न्यायाचा मूलभूत घटक मानले.

(आ) अहिंसक संघर्ष: सत्याग्रह आणि शांततामय आंदोलनावर भर.

(इ) लोकशाही सहभाग: निर्णयप्रक्रियेत विद्यार्थ्यांचा सहभाग महत्त्वाचा मानला गेला.

(ई) ग्रामीण विस्तार: कृषी आंदोलनानंतर ग्रामीण भागात संघटन वाढली.

राज्यसत्तेची प्रतिक्रिया आणि संघर्षाचे स्वरूप:

(अ) अटकसत्र: कृषी आंदोलनात मोठ्या प्रमाणावर अटकसत्र झाले.

(आ) पोलीस हस्तक्षेप: पुणे आंदोलनात पोलीस बंदोबस्त ठेवण्यात आला.

(इ) दडपशाही विरुद्ध नैतिक संघर्ष: दडपशाही असूनही आंदोलन शांततामय राहिले.

विश्लेषणात्मक चर्चा (Critical Discussion):

ही आंदोलने केवळ विद्यार्थी प्रश्नांपुरती मर्यादित नव्हती. त्यांनी शिक्षणातील संरचनात्मक विषमता, सत्ताकेंद्रीकरण आणि सामाजिक न्यायाचा प्रश्न उपस्थित केला. ती पूर्णपणे संरचनात्मक बदल घडवू शकली नसली तरी शिक्षणातील निर्णयप्रक्रियेत संवेदनशीलता वाढवली. युवक चळवळींनी पुढील दशकातील सामाजिक नेतृत्व घडवले.

आजच्या युवक आंदोलनांशी तुलना केल्यास, १९६०–७० च्या चळवळी वैचारिक स्पष्टता आणि नैतिक अधिष्ठानावर आधारित होत्या; आजची आंदोलने डिजिटल माध्यमांवर अधिक अवलंबून आहेत. म्हणूनच, १९६०–७० च्या दशकातील युवक चळवळी महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत निर्णायक टप्पा ठरतात.

Findings (निष्कर्षांचे मुद्दे):

1. **शिक्षणातील समतेचा प्रश्न केंद्रस्थानी आला**: १९६०–७० च्या दशकातील युवक चळवळींनी शिक्षणाचा मुद्दा सामाजिक समतेच्या चौकटीत समोर आणला. पुणे विद्यापीठातील फी-वाढ विरोधी आंदोलनाने शिक्षणाच्या आर्थिक दडपशाहीला विरोध केला आणि शिक्षणाला समाजातील सर्व घटकांसाठी समान संधी मिळवून देणे आवश्यक असल्याचे ठरवले. विशेषतः ग्रामीण आणि निम्न मध्यमवर्गीय

विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण हे एक महत्त्वाचे सामाजिक हक्क आहे, अशी जाणीव उभी करण्यात आली. या चळवळींमुळे, सरकारला शिक्षणाच्या सर्वसमावेशक धोरणांचे पुनरावलोकन करण्याची आवश्यकता वाटली.

2. **युवकांचे संघटन कौशल्य वाढले**: युक्रांद व इतर युवक चळवळींमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये संघटनात्मक कौशल्य आणि नेतृत्वाची जाणीव वाढली. आंदोलनांमध्ये सहभागी विद्यार्थ्यांना संगठित होण्याची, निर्णय प्रक्रिया सुधारण्याची आणि सामूहिक शक्तीचा वापर करण्याची क्षमता प्राप्त झाली. पुणे विद्यापीठ व कृषी विद्यापीठ आंदोलनांच्या माध्यमातून विविध विचारसरणींचे विद्यार्थी एकत्र आले आणि त्यांनी शांततामय पद्धतीने आपले मुद्दे मांडले.
3. **ग्रामीण युवक राजकारणात सक्रिय झाले**: या चळवळींच्या प्रभावामुळे ग्रामीण युवकांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव झाली. विशेषतः कृषी विद्यापीठ आणि सोलापूर आंदोलनात, ग्रामीण क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांनी सक्रिय सहभाग घेतला. युक्रांदच्या हस्तक्षेपामुळे ग्रामीण भागातील युवक राजकारणात सहभागी झाले आणि त्यांना केवळ शिक्षणातच नाही, तर सामाजिक व राजकीय पातळीवर देखील परिवर्तन घडवण्याची प्रेरणा मिळाली.
4. **युवक चळवळींनी सामाजिक न्यायाचा अजेंडा पुढे आणला**: १९६०–७० च्या दशकातील युवक चळवळींनी सामाजिक न्यायाच्या व सार्वजनिक हक्कांच्या मुद्द्यांना प्रबळ केले. आंदोलनांनी सामाजिक विषमतेला विरोध करत, विविध सामाजिक आणि आर्थिक घटकांसाठी समानता, न्याय आणि संधींचा प्रचार केला. विशेषतः, वशिलेबाजीच्या आणि व्यापारीकरणाच्या विरोधातील संघर्षाने समाजात समानतेचा अजेंडा मांडला. युवक क्रांती दलाने शिक्षण, सामाजिक न्याय, आणि समान संधी यांना एकत्र करून युवक चळवळींमध्ये जागरूकता वाढवली.

निष्कर्ष:

१९६०–७० च्या दशकातील युवक चळवळींनी एक सामाजिक व राजकीय परिवर्तन घडवले, ज्यामुळे शिक्षण आणि सामाजिक न्यायाच्या क्षेत्रातील असमानतेला मोठ्या प्रमाणावर विरोध करण्यात आला. या चळवळींमुळे युवकांनी संघटन कौशल्य, नेतृत्व क्षमता आणि सामाजिक-राजकीय जागरूकतेचे महत्व समजून घेतले, ज्याचा दीर्घकालीन परिणाम आजच्या युवक चळवळींवर होतो.

संदर्भ सूची:

1. मोहिते, मधु. *शोध परिवर्तनाचा*. मुंबई: ग्रंथाली प्रकाशन, २०२५.
2. सप्तर्षी, कुमार. *सत्याग्रही विचारधारा : आंदोलन डायरी*. पुणे: महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, जून १९९२.
3. सप्तर्षी, कुमार. *सत्याग्रही विचारधारा : आंदोलन डायरी*. पुणे: महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, मार्च १९९३.
4. सप्तर्षी, कुमार. *सत्याग्रही विचारधारा : आंदोलन डायरी*. पुणे: महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, एप्रिल १९९३.
5. सप्तर्षी, कुमार. *सत्याग्रही विचारधारा : आंदोलन डायरी*. पुणे: महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, मे १९९३.
6. सप्तर्षी, कुमार. *सत्याग्रही विचारधारा : आंदोलन डायरी*. पुणे: महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, जून १९९३.
7. सप्तर्षी, कुमार. *सत्याग्रही विचारधारा : आंदोलन डायरी*. पुणे: महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, जुलै १९९३.

8. सप्तर्षी, कुमार. *सत्याग्रही विचारधारा : आंदोलन डायरी*. पुणे: महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, ऑगस्ट १९९३.
9. सप्तर्षी, कुमार. *सत्याग्रही विचारधारा : आंदोलन डायरी*. पुणे: महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, सप्टेंबर १९९२.
10. सोमण, अंजली. व्यक्ति आणि कार्य बहुआयामी परिवर्तन प्रेरणा, कॉनन्टीनेटल प्रकाशन, पुणे, २०२२
11. दैनिक लोकसत्ता www.loksatta.com/lokrang/article-on-yuvak-kranti-dal-yukraund movement-kumar-saptarshi-abn-97-2057471/